

Наталія Макаренко

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ:
ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНОГО ВИМІРУ

N. Makarenko. Regional demention of national identity. The article deals with formation of regional national identity and its manifestation in historical retrospective. In historical view we are talking about outside and inside factors, there influence become a differentiation in national identity of the Ukraine citizens.

У статті розглянуто умови формування національної ідентичності, історичні та геополітичні обставини, які зумовили її регіональний характер. В історичній ретроспективі розглянуто зовнішні (асиміляційні) та внутрішні фактори, вплив яких значною мірою зумовив диференціацію в національній ідентичності населення України.

Майбутнє незалежної України значною мірою пов'язане з процесом формування консолідованої політичної нації. Успішність цього процесу визначається передусім синтезом двох вимірів ідентичності: територіальної і етнічної. Це питання постало з проголошенням незалежності України і надалі залишається одним з найбільш актуальних у галузі етнополітики і державної внутрішньої політики. Процес формування національної ідентичності, як і загалом націотворчий процес в Україні, має свою специфіку, якій притаманний до того ще й регіональний вимір. Особливості української національної ідентичності пов'язані з державними, а точніше бездержавницькими традиціями українського народу, процесами денационалізації етнічних українців, регіональними економічними, соціально-політичними, мовними й іншими відмінностями. Аналіз, в історичній ретроспективі, факторів, які обумовили значною мірою феномен української ідентичності, є метою цієї наукової розвідки.

На повільність процесів національної самоідентифікації в Україні впливає, поміж іншого, слабкість традиції дослідження національної ідентичності. Щоправда останнім часом вітчизняні вчені приділяють досить багато уваги цим питанням. Зокрема, в працях О.Картунова, І.Кресіної, Л.Нагорної, Ю.Римаренка, Л.Шкляра, М.Шульги¹ переосмислено традиційні уявлення щодо тлумачення низки понять етнополітологічної науки, розроблено нові підходи щодо визначення місця і ролі етнічного, національного в політичних процесах. Наприкінці ХХ ст. вийшла друком низка фундаментальних праць західних дослідників з проблем формування національної ідентичності, як «Уявлені спільноти» Б.Андерсона (1983), «Соціальні передумови національного відродження у Європі» М.Гроха (1985), «Національна ідентичність» Е.Сміта (1994).

Один з найвпливовіших західних дослідників — Е.Сміт характеризує національну ідентичність як абстрактну, багатовимірну конструкцію, пов'язану з багатьма різноманітними сферами життя і схильну до численних перетворень і поєднань. Її найголовнішими рисами є історична територія, спільні міфи та історична пам'ять, спільна культура, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів, спільна економіка². За Смітом національна ідентичність може поєднуватися з іншими різновидами ідентичності? — класовою, релігійною, етнічною. Остання є однією з найпоширеніших і найбільш стабільних форм ідентичності, в основі якої лежить спільність походження, мови, традицій.

Історіографія питання етногенезу української народності веде початок приблизно з другої половини XVII ст. Особливої актуальності і гостроти ця тема набула у другій половині XIX ст. М.Костомаров у праці «Дві руські народності» відносить початок складання української народності ще до VI ст. н.е. Головну різницю між українською й російською народностями, що бере початок, за думкою М.Костомарова, в ранньому середньовіччі, або ще й у «незапам'ятні, доісторичні часи»³ автор бачить у народному дусі, характері, ставленні до віри, а також географічному становищі — факторам, які беззаперечно впливали на складання й на весь історичний розвиток народностей⁴. Системно прослідкував родовід української народності і М.Грушевський. Витоки утворення «державної організації українських племен» історик датує VIII ст.⁵. Грушевський безоглядно віддає спадщину Київської Русі українцям, з Україною отожднює Давньоруську державу, з розпадом якої «припинилася політична самостійність українських земель»⁶.

Київська, Переяславська, Чернігово-Сіверська, Подільська, Волинська й Галицька землі, а також Північна Буковина і Закарпаття стали тією етнічною територією, на якій формувалася українська народність. У літописній оповіді про смерть переяславського князя (від 1187 р.) вперше вживається назва Україна щодо значної території Подніпров'я⁷. «Україна» з кінця XII ст. в літописах вживалася паралельно з назвами «Русь», «Руська земля», поширюючись на інші землі Південно-Західної Русі.

Процес формування української народності був перерваний несприятливими зовнішньополітичними обставинами. В 30–40-х рр. XIII ст. до складу Золотої Орди, кочівницького утворення, увійшли, у тому числі, степи Причорномор'я, Приазов'я, Північної Таврії, а також землі між пониззям Дніпра і Дністра. До одного з улусів Золотої Орди увійшли Київська і Чернігово-Сіверська землі. Переяслав було включено в буферну русько-золотоординську зону. В місті перебував стаціонарний контингент монгольської адміністрації. Азіатська навала мала згубні наслідки: завдала чималого удару генофонду, загальмувала процес самоідентифікації українців майже на самому його початку і саме її непевністю можна частково пояснити кволий опір асиміляційним процесам у певні історичні періоди. Українська народність протягом подальших семи з половиною століть була вимушена виборювати своє право на існування, проживати на своїй етнічній території в умовах домінування іншої мови, культури, релігії, державницької традиції

в становищі людей «нижчого сорту», «холопів» та ще й у «розчленованому» стані.

Усвідомлення українцями своєї історичної індивідуальності було прискорено початком польсько-українського протистояння, яке, проходивши під «дахом» боротьби за православ'я, мало передусім етнічне забарвлення. Історики ведуть його початок з кінця XVI століття — від, умовно кажучи, Берестейської унії (1596) й навіть раніше — від сходження 1587 року на польський престол Сигізмунда III Вази, завязтого прихильника католицизму й провідника войовничої контрреформаційної політики: католицький світ перейшов у рішучий наступ.

Той наступ мав, однак, несподівані наслідки. Боротьба «за віру християнську», «проти ... ворога віри нашої грецької»⁸, була одним із головних гасел масових виступів поч. XVIII ст., а в тих конкретно-історичних умовах вона набула етнічного характеру: означала боротьбу за збереження «руського народу» — поняття, що його українське письменство кінця XVI — початку XVII століть починає вживати за аналогією з польським політичним народом (*natio Polona*), беручи за орієнтир «Хроніку» Мацея Стрийковського (1582). Спершу, як пише Н.Яковенко, це поняття досить аморфне, бо вказує швидше на православне населення Речі Посполитої, ніж на певну політичну й історичну спільноту, однак з часом і семантично, і територіально звужується, аж врешті — приблизно з 20-х років XVII ст. — не набуває термінологічної конкретності. Віднині й надалі *під руським народом* автори однозначно мають на увазі населення територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами, тобто етнічною Україною⁹. Спостерігається «виокремлення» *руського народу* як самодостатньої політичної спільноти, чие існування санкціонується Божим промислом (Київські святині), легітимізується наявністю власної династичної верстви (князі) і втілюється в персоніфікованій безперервності своїх лідерів (панів-шляхти)¹⁰.

Надалі процес національної самоідентифікації був прискорений двома історичними обставинами: поширенням козацтва і протистоянням між православними та уніатами. Сучасники підкреслювали велику небезпеку для інтересів Ватикану з боку українського козацтва, яке твердо підтримувало православ'я, і саме завдячуючи їхній підтримці, Єрусалимський Патріарх Феофан зміг відновити на Україні православну ієрархію (1629). Нові ієрархи православної церкви, більшість з яких були вихідцями з дрібної

шляхти і мали тісні зв'язки із козаками та братствами, наприклад, київський митрополит Іов Борецький, який у своїх творах підкреслював історичну наступність ідеології православної церкви з давньоруським церковним вченням, акцентує на його «понад шестисотлітнє вживання». «Сповідуємо ту віру, котру і перед тим сповідували», — наголошував київський митрополит¹¹. Ототоження релігії з етнічністю дало можливість, по-перше, зберегти свою окремішність у несприятливих геополітичних умовах і по-друге, сприяло укріпленню початків національної самосвідомості і національної ідентичності «народу росксий»¹². Саме релігійна ідентичність становила ще протягом наступного сторіччя основу ціннісної системи української громади¹³.

Наголосимо, що ідея захисту православ'я на інкорпорованих Польщею українських землях набула форм надкласовості і всестановості, що сприяло консолідації українського народу. Напередодні прийняття унії князь Костянтин Острозький у своєму виступі на захист православної церкви апелював до православних «от на болшого и до наменшого стану, так духовним яко и свецким»¹⁴. Виборовши свої *золоті вольності*, українська шляхта набула можливості відповідати на виклики модернізації. Саме українська аристократія очолила змагання за національно-політичні права всієї спільноти (відновлення православної ієрархії, захист «руського письма», сеймова боротьба, підтримка козацтва).

У своїй промові князь Костянтин Вишневецький гордо заявляв, що ми «народ благородний, що не поступимося ніякому в світі народу..., просимо тримати нас завжди в наших вольностях... й нікого не примушувати до іншої віри»¹⁵.

Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. прискорила визрівання етнічної самосвідомості українського народу. З іншого боку, державність стала важливим фактором консолідації української народності. В часи автономії (у складі Польської держави) в Україні повстала унікальна система управління, подібна укладу козацького війська. Козацька старшина взяла на себе всі адміністративні, судові, податкові функції. Гетьман та його оточення виконували роль центрального уряду, старшинська рада була постійнодіючою інституцією з виборними представниками від усіх регіонів Гетьманщини й визначеними повноваженнями. Була утверджена державна символіка, Україна набула права на дипломатичні зносини. Спираючись на загальну підтримку повсталого народу, Богдан Хмельницький заявляв: «Ми всю Україну у ляхів

відберемо»¹⁶. На історичній арені, замість «руського народу», на-решті почали з'явилися українці і воскресати Україна. Назва Україна згадується у постанові сейму Речі Посполитої (1580 р.) у зв'язку з поширенням виступів селян на Україну Київську, Волинську, Подільську, Брацлавську і Руську (Галичина — прим. Авт.)¹⁷. Назва «Україна» вживалось Богданом Хмельницьким у документах за 1648–1657 рр. поряд з офіційними назвами «Військо Запорозьке» і «Русь»¹⁸. Отже, відокремлення українських земель з річпосполитського світу завершилося народженням цілісного образу *батьківщини*, в якому етнічна територія України вперше злилася з устроєвим (козацьким) ладом, тобто державою, на ній розташованою, а *народ* набув обрисів зв'язної політичної спільноти, що охоплювала все розмаїття прошаркових груп.

У XVII–XVIII ст. вже в новому — московському політико-географічному контексті — процес усвідомлення своєї національної окремішності різко загальмувався, оскільки втратив нічим не замінний у домодерну добу релігійний каталізатор. Росія, на відміну від Речі Посполитої, не відчувувала українців за релігійною ознакою, а отже, й не давала їм приводу трансформувати свою середньовічну релігійну ідентичність у новочасну національну.

Еліта дістала дворянські титули, простолюди — православних попів. Релігійний центр після перенесення патріархату з Києва до Москви остаточно збігся з політичним, тож українцям лишалося тільки змиритися з власною периферійністю і вдовольнитися визнанням за собою певної регіональної специфіки. Адже у той період передусім — віра і приналежність до певного суспільного стану, а не мова, культура, історія та місцеві звичаї — визначала людську ідентичність.

Між тим очевидно була самоідентифікація, пошуки автентичності української окремішності в межах імперії. Свідчення такого роду думок можна знайти в поемі Семена Дивовича «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762 р.), яку ми можемо вважати одним з найбільш ранніх утверджень української позиції. У цьому творі «Малороссия» терпляче пояснює, що хоча і вона, і Великоросія перебувають під одним правлінням, але все ж у неї є своя історія і свої характерні особливості¹⁹.

Серед української еліти XVIII ст., попри повну залежність від Московії, відбувалися процеси, характерні для національного будівництва. Еліта Гетьманщини, яка наївно вважала Малоросію окремою державою з власними кордонами, урядом, інституціями —

могла б стати ядром «малоросійської» нації. Цього, однак, не сталося. Національне й державне будівництво в Росії уже йшло повним ходом і проект національного будівництва Росії якраз вимагав усунення окремої ідентичності Малоросії. Катерина II покінчила з «іграми» в автономію. Автономні права Гетьманщини було скасовано, селяни закріпачені, а еліта почала «занурюватися» в імперське культурне середовище. Саме тоді почалося активне нехтування староукраїнської літературної мови; у 1780-х роках її було усунено з Київської академії та замінено російською. Українська мова надовго стала ознакою некультурності, «селянськості».

Процес кооптації в російську еліту «підсолоджувався» наданням економічних привілеїв дрібномаєтним малоросійським поміщикам. Запропоновані генерал-губернаторами умови ідентифікації з російськими панівними верствами були з готовністю прийняті малоросійським дворянством, яке навіть набуло в Катерини статусу «покірних малоросів». Очевидно, з цих часів (на довгі роки) закладається комплекс «меншовартості» як результат зміни етнічної ідентичності.

Українська дворянська молодь, здобувши російську, освіту відривалася від національного коріння, її поглинала російськомовна урбаністична культура. У багатьох відношеннях ці інтелігенти були водночас і українцями, і росіянами, що було віддзеркаленням політичних реалій України. Вхідження до російської культури не покінчило, однак, із малоросійським патріотизмом, а лояльність до російського трону якимось чином поєднувалася в українцях із відданістю Малоросії та її інституціям. Історик Зенон Когут пояснює це співіснуванням двох ідентичностей — явище, яке було на той час поширеною нормою у великих багатонаціональних державах. Українська ідентичність, замість того, щоб перерости в національну свідомість, обмежилася оплакуванням славного минулого та зацікавленістю старовиною. У XVIII ст., коли на українських землях перестала вживатися назва «Україна» як найменування політичного утворення і ці території натомість отримали назву Малоросія, а назва Русь була «запозичена» росіянами, загроза втрати національної ідентичності стала сповна можливою.

Зміна геополітичної ситуації — приєднання до складу Росії Правобережної України (1795 р.) і Північного Причорномор'я (1783 р.) — суттєво змінила етнічну структуру українського суспільства: його політична культура, суспільна свідомість стала регіонально виразнішою і «виразно фрагментованою» (Л.Нагорна),

що не могло не сприяти розмиванню української ідентичності²⁰. Польський сегмент у Правобережній Україні продовжував (до 1830-х рр.) домінування у економічній та політичній сферах. На Сході та Півдні формувалась регіональна поліетнічна національна свідомість.

Південно-Східна Україна і Донбас — історично український регіон, який, проте, заселяли і освоювали різні етноси, серед яких українці у середині XVIII ст. становили 73,8% (на Донеччині 61,3%), росіяни — 12,2% (20,5%), молдавани і румуни — 6,2% (2,5%), греки — 3,7% (7,3%), вірмени 2,6% (6,1%), що формувало його особливий етнокультурний тип²¹. Попри українську домінанту Донеччина ще 250 років тому була більш етнічно строката, ніж вся Південно-Східна Україна. У 50-х роках XVIII ст. розпочинається колонізація прикордонних районів Південної України, яка тривала до середини 30-х, а місцями і до 50-х рр. XIX ст. Внаслідок інтенсивного «перемішування» формувався особливий тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою пов'язаний з етнічністю²². Райони «нового освоєння» російська влада намагалася розчинити, знівельювати і опанувати шляхом прискореної модернізації, руйнування традиційного способу господарювання, поселення.

Увагу на зв'язок між окраїнним розташуванням української етнічної території (у часи Середньовіччя) щодо європейського світу, відсутність природних бар'єрів на її кордонах та особливостями формування національної ідентичності, а саме: складанню її регіональних особливостей — звернув М.Грушевський, який зазначав, що «географічні, в наступній послідовності колонізаційні й економічні умови української території, значною мірою зумовили історичну еволюцію українського народу. З другого боку, вони суттєво вплинули на еволюцію його етнічного типу»²³.

Українська еліта зуміла зберегти рештки ностальгічної малоросійської ідентичності аж до кінця XVIII — початку XIX ст. Приблизно в цей період українці звернулись як до засобу відповіді на запитання: хто складає «нас», а хто «інших», до етнографії. Малоросійська еліта вступає в період «наукового інтересу» — спершу до своєї історії, згодом, до фольклору, звичаїв, мови, а тоді йде ще далі — укладає словники і граматики тієї мови, починає складати нею вірші й оповідання і навіть пропонує запровадити викладання місцевого «діалекту» у початкових школах.

Інтелігенція поєднала українську культурно-просвітницьку роботу з формуванням політичних поглядів та історичних знань,

що стало подальшим ступенем пошуків уже не «подвійної малоросійської», а української ідентичності. Словом, локальна еліта перейшла (за класифікацією становлення національної ідентичності Мирослава Гроха) від «академічного» етапу до «культурно-просвітницького», здебільшого навіть не підозрюючи, що наслідком цих культурно-освітніх захоплень стає перетворення цілком лояльного щодо імперії регіонального патріотизму в принципово антиімперський політичний націоналізм, а відтак і в «масовий національний рух» (третю заключну фазу, на якій, врешті, й формулюються вимоги автономії або й незалежності).

У середині XIX ст. українська інтелігенція, яка почувала себе відчуженою й маргіналізованою за мовно-культурною ознакою, береться за припізніле відродження українського націоналізму — тепер уже на цілком світській, мовно-культурній основі. Це стало ознакою народження нового українського націоналізму — світогляду, який уже не допускав співіснування в одній людині різних ідентичностей.

У другій половині XIX ст. співіснування регіонального патріотизму з «загальноруською», імперською лояльністю ставало уже неможливим, і не лише тому, що регіональний патріотизм еволюціонував від культурно-освітніх до політичних вимог, а й тому, що подібну (тільки у протилежний бік) «націоналістичну» еволюцію переходив патріотизм імперський — від «загальноруської», себто великою мірою наднаціональної, об'єднавчої ідентичності до ідентичності переважно великоруської, «націоналістичної». Рішуча зміна характеру імперської політики (розгром кирило-методіївців, антиукраїнські укази 1863 та 1876 років) щодо безвинного, як здавалося досі, «малоросійського» патріотизму не лише фатально затримала перехід українського національного руху в політичну стадію щонайменше на півстоліття, вона не менш фатально обмежила розвиток його другої фази, культурно-освітньої, через що й головні завдання цієї фази — формування нації, національної ідентичності — повністю не виконані й досі.

На думку Л.Нагорної, процеси штучної етнічної асиміляції істотно вплинули на характер національного самоусвідомлення і рефлексії історичної пам'яті²⁴. Розпочатий на зламі століть форсований промисловий розвиток Східного і Південного регіонів України супроводжувався активним переселенням сюди росіян з Центрально-Промислового та інших районів Росії. Згідно з даними карти В.Кубійовича «Переселення на початок XX ст.»

у 1890–1930 рр. на Донбас переселилося приблизно 2 млн. росіян. За даними перепису 1897 р. у гірничодобувній та металургійній промисловості Катеринославської губернії працювало 67,8% росіян²⁵. Титульний етнос домінував тут за «крипто-формальною демографічною ознакою»²⁶, хоча реально переважало російськомовне культурне середовище, яке спричинило формування нових чи повну трансформацію усталених доти культурних установ та орієнтирів поведінки, що зумовило інші параметри розмежування у царині ідентичності — менталітет, політична культура, мова.

Панування у східноукраїнських містах російської адміністрації фактично позбавляло українських селян, які мігрували в міста, ефективного соціального й правового захисту. На зламі століть українці становили менше третини всього міського населення, решта припадала на росіян та євреїв²⁷.

Губернії	Українці		Великороси		Євреї		Поляки		Німці		Інші
	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	
Волинська	70,1	19,7	3,6	19,0	13,2	50,8	6,2	7,6	5,7	0,9	1,2
Катеринославська	68,9	27,6	17,9	46,6	4,7	26,0	0,6	1,8	3,9	1,0	4,0
Київська	79,2	28,1	6,1	33,1	12,2	31,0	1,9	4,7	0,4	1,1	0,2
Подільська	80,9	32,4	3,4	14,9	12,3	46,1	2,3	4,8	0,1	0,2	1,0
Полтавська	92,9	57,2	2,6	11,4	4,0	29,3	0,1	1,1	0,2	0,4	—
Таврійська	42,2	10,4	27,9	49,1	3,8	11,9	0,7	1,9	5,4	1,5	19,2
Харківська	80,6	54,2	18,1	39,8	0,5	3,2	0,2	1,3	0,4	0,8	0,2
Херсонська	53,5	17,2	21,0	45,0	11,8	28,4	1,1	3,1	4,6	1,7	7,1
Чернігівська	85,7	48,8	8,9	23,0	5,1	26,0	0,1	0,6	0,2	0,2	0,1

Українці ототожнювалися із застійним і відсталим селом, тоді як неукраїнці панували в царинах суспільства, що розвивалися й модернізувалися. Значною мірою цей поділ існує й сьогодні. Суперечності, у тому числі етнополітичного розвитку, та дилеми, що виникали з цього протиріччя формували плин української історії протягом всього ХХ ст.

На Заході формувалася відмінна (у своїй основі) ідентичність, яка базувалась на етнічній основі і мала сприятливіші зовнішні та внутрішні умови для зберігання автентичної української традиції. У 1849 р. на Закарпатті був створений окремий Руський дистрикт,

населення якого дістало можливість користуватися автономією в народній освіті і самоврядуванні. У 1861 р. зі східної частини Галичини (з центром у Львові) було утворене Королівство Галиції і Лодомерії. У міру того, як міцнішала ідея слов'янської сім'ї, і виникали відповідні цій ідеї інституційні структури, починаючи зі створення кафедр слов'янських досліджень у Празі та Відні, і до слов'янського з'їзду в Празі (червень 1848 р.) українців, незважаючи на відсутність політичного статусу, стали розглядати як особливу повноправну націю. Хоча, як зазначав С.Гантінгтон, сегменти української спільноти, «сили відштовхування розколювали на частини і притягували їх до цивілізаційних магнітів інших суспільств. Це формувало у них відчуття, що вони — різні народи і належать до різних територій»²⁸.

Упродовж першого десятиліття ХХ ст. більшість українських суспільно-політичних діячів, письменників розглядали проблему внутрішньоукраїнської єдності як найважливішу. У 1906 р. М.Грушевський опублікував статтю «Україна і Галичина», в якій попереджав своїх співвітчизників: якщо вони не будуть зважувати всіх своїх кроків, то можуть закінчити як серби і хорвати. На думку історика, етнічна спільність сама по собі ще не може бути гарантією того, що на її основі виникне єдина нація; трансформація етнічної групи в націю вимагає праці і прагнення стати нею. Етнічність при цьому — лише початкова точка, лише фундамент²⁹. Наводячи історичні аргументи на користь єдності української нації у статті «Звичайна схема «руської» історії та справа раціонального укладу історії східного слов'янства», М.Грушевський особливо підкреслював вирішальне значення у критичні моменти історії зв'язків Києва і Львова³⁰.

Сучасник Грушевського Іван Франко у «Одвертому листі до галицької української молоді» (1905 р.) чітко визначив завдання і значення національності та націоналізму. «Зараз... перед українською інтелігенцією відкривається велике практичне завдання — створити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, певний цілісний культурний організм... готовий протистояти асиміляційним спробам з боку інших націй, і водночас здатний привласнювати собі ... загальнолюдські культурні цінності, без яких сьогодні жодна нація і жодна скільки-небудь сильна держава відбутися не можуть»³¹.

Ідея «єдності» знаходила підтримку і в Західній і в Наддніпрянській Україні. В Універсалі Директорії Української Народної

Республіки (22 січня 1918 р.) говорилося: «Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали крапці сини України...»³².

На жаль, злет авторитету національної ідеї і період розквіту національної еліти виявився надзвичайно коротким: більшовицька українізація, «коренізація» обернулись антиукраїнським терором, вихолощенням усього, що мало національне забарвлення. Наслідком такої політики стала відмова або приховування своєї етнічної приналежності. В період СРСР відбувався процес формування радянської ідентичності, нової наднаціональної спільноти «радянського народу», безнаціональної в своїй основі, соціальної бази режиму. Масові переміщення людей як засіб руйнування традиційних, національних, культурних зв'язків, становили основу її формування.

Етнічна композиція змінювалася не на користь української нації. За даними міграційної статистики, в 60–70-ті рр. ХХ ст. Україна внаслідок міграції втратила 680 тис. українців, одночасно в Україну прибуло 940 тис. Осіб інших національностей³³. За 30 років (1959–1989 рр.) абсолютна чисельність росіян в Україні виросла на 60% (1,5 млн. осіб)³⁴. Розміщення росіян було неоднорідним у різних областях України. Найбільше їх проживало у Донецько-Придніпровському районі, а також у двох областях Південного регіону (Кримській та Одеській). Зокрема, відбудова Донбасу та його подальший розвиток в 60-ті рр. призвів до значних етнодемографічних змін. Крим і Донбас мали найменшу питому вагу українського населення. Так, у Криму на початок досліджуваного періоду вона становила 22,3% (єдина в Україні область, де українці становили меншість населення), а в Донецькій області у 1959 р. — 55,6%, причому вона мала тенденцію до зниження (у 1989 р. — скоротилася до 50,8%)³⁵. Відповідно, в Криму та на Сході був найвищий, порівняно з іншими регіонами, відсоток українців зросійщених за мовою. Він становив (на 1959 р.) майже половину загальної кількості українців у Криму — 47%, у Донецькій області — 21%, Луганській — 12,5%.

Історично зумовлені «націоналізація» Заходу та «інтернаціоналізація» Сходу — найбільш впливові й настільки ж різні тенденції, які сформували у населення України особливості національної ментальності, посилили диференціацію в рамках єдиного

географічного простору. В сучасній соціологічній науці України³⁶ використання географічної опозиції «Захід — Схід» вказує на комплекс соціально-економічних та політичних відмінностей, які створюють рельєф, «географію» соціокультурного простору. У контексті української історії «схід» репрезентує також північ і південь оскільки стосовно Буковини і Галичини у фізичному просторі вони розташовані «далі на схід».

Дослідники відмічають відмінності ментальності населення Сходу й Півдня України від ментальності населення Західної України, говорячи про те, що по Збручу проходить кордон двох цивілізацій — західно-католицької й східно-православної³⁷. Отже, спочатку уточнюється територіальна належність: «східняк — західняк». На етапі етнічної самоідентифікації конкретизується належність до тієї чи іншої етнографічної групи. Цей процес характерний для західних українців, оскільки саме там ще й у повсякденній свідомості збереглося віднесення людини до низки етнографічних груп (бойки, гуцули, лемки, русини). Останнє певною мірою перетинається з віднесенням до територіальних груп українців: волинян (Північно-Західний регіон), галичан (Західний регіон), закарпатців, буковинців (Південно-Західний регіон). Якщо говорити про східних українців, то в їхній свідомості відсутня приналежність до конкретних етнографічних груп. Додатковим критерієм є приналежність до релігійної громади: православних чи до греко-католиків. У цьому розподілі також є свого роду територіальний коректор: уніатство є характерним для «західняків», а православ'я — для «східняків».

Особливості національного складу населення проєктуються на усьє комплекс елементів суспільної свідомості. Однак мовна поведінка була і залишається найпомітнішим чинником регіонального виміру національної ідентичності. Згідно з даними соціологічних опитувань, в усіх регіонах України серед критеріїв етнічної ідентифікації, а саме: знання мови, громадянства, національності батька та матері, знання історії, місця мешкання та місця народження респонденти з різних регіонів виокремлюють в першу чергу знання мови, інші критерії загалом між собою розрізняються незначною мірою.

Попри потужні консолідаційні властивості мови сьогодні мовний фактор більше роз'єднуючий, ніж об'єднуючий. В Україні внаслідок вище викладених чинників виокремилися декілька мовно-культурних регіонів — переважно україномовний Захід

(Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська і Чернівецька області), переважно російськомовний Схід (Харківська, Донецька і Луганська області) та Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області й АР Крим) та двомовний Центр: Захід Центру (Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Київська області та м. Київ), Схід Центру (Дніпропетровська, Полтавська, Сумська і Чернігівська області). За станом на 2003 р. співвідношення мовно-етнічних груп у відсотках по регіонах було таке³⁸:

Мовно-етнічні групи	Захід	Захід Центру	Схід Центру	Пів- день	Схід	Загалом дорослі
Україномовні українці	91,7	59,3	30,8	5,3	3,6	38,5
Суржикомовні українці	1,5	13,0	20,6	11,3	8,3	10,7
Російськомовні українці	1,3	17,2	33,5	40,0	48,6	28,0
Російськомовні росіяни	1,5	5,8	11,1	31,3	34,1	16,9
Інші	4,0	4,7	4,0	12,2	5,4	6,0

Отже, мовний контраст є досить суттєвим. Відповідно, різниця фігурує і в системі цінностей населення Заходу, Сходу і Центру України, і в критеріях регіональної національної ідентичності, в основі якої, як вже зазначалося, лежить не лише спільність походження, а й мови, традицій. Результати соціологічних опитувань показують, що колективна пам'ять українців має регіональну специфіку, яка, крім того, виявляється в різній оцінці явищ минулого, в політичних орієнтаціях³⁹.

Таким чином, регіональний вияв національної ідентичності має коріння в процесах взаємодії, взаємовпливу та, часом, конфлікту регіональних ідентичностей, які сформувалися історично, під впливом певних соціально-економічних та політичних обставин, а також були детерміновані специфічними геополітичними умовами України, що і зумовило відмінності в національній самосвідомості Сходу, Півдня, Центру і Заходу України. Частково така диференціація пов'язана з тим, що територія України є порубіжжям західноєвропейського, східноєвропейського та середземноморського просторів — геостат. Тут, на думку О.Реєнта, межують краї трьох соціокультурних «плит», які з певною часткою умовності ототожнюються зі Східною, Західною та Південною Україною⁴⁰. Західноукраїнські терени перебували у західноєвропейському геополітичному просторі близько 700 років. Східна і Південна — у російському, відповідно, 300 і 200 років, причому

південна плита понад два тисячоліття до того знаходилась у середземноморському просторі, а державність російського формувалася на зразках Золотої Орди, перейнявши основи суспільно-політичного ладу азійського типу. Процес формування національної ідентичності утруднювався, гальмувався, «розмивався» трагічними обставинами історичної долі українців, змушених існувати на стику християнського і мусульманського світів, а згодом західноєвропейської та російської етноцивілізаційних платформ⁴¹. На обставини розвитку українських земель, формування української спільноти на межі цивілізацій, перетині православно-візантійської та католицької традицій наголошували і наголошують як вітчизняні, так і західні дослідники. Зокрема, С.Гантінгтон зазначав, що лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо її (Україною — *прим. Авт.*) центром ось уже декілька століть⁴². Сьогодні, на жаль, особливості історичного шляху формування української нації мають невтішні наслідки.

Тривале перебування значних частин українських територій, на яких розпочинався процес українського етногенезу, під владою і у складі різних держав, в умовах відсутності власної державності, відчутно позначилося на етносоціальних і етнополітичних процесах в їх середовищі, зумовило значною мірою особливі типи регіональної ідентичності, регіональні стереотипи, менталітети, і на загал сформували, за висловом Л.Нагорної, регіональні коди й традиції⁴³.

Однак, на наш погляд, немає підстав говорити про конфлікт етнічних субкультур в Україні. Можна говорити про ментальні, світоглядні відмінності між субкультурами, умовно іменованими західноукраїнською та східноукраїнською.

---

¹ Див. напр.: Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. — Вип. 1. — 2007. — С. 111–127; Мала енциклопедія етнодержавознавства // Відп. ред. авт. колективу Ю.І.Римаренко. — К., 1996; Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. — К., 1996.

² Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 149–150.

³ Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Спб., 1863. — Т. 1. — С. 223.

⁴ Там само. — С. 226.

⁵ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — Спб., 1904. — С. 18, 20.

- ⁶ Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. — С. 124.
- ⁷ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2. — С. 653.
- ⁸ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3-х т. — М., 1954. — Т. 1. — С. 180–181, 184.
- ⁹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 89, 174.
- ¹⁰ Яковенко Н. Там само. — С. 175.
- ¹¹ Борецький Й. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст. — К., 1988. — С. 325.
- ¹² Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — К., 1990. — С. 423.
- ¹³ Рубчак М. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — №1. — С. 99. Див. також: Українці у вигнанні: забуття тепла батьківського вогнища // Політологічні читання. — 1995. — №1. — С. 115–140.
- ¹⁴ Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — С. 433.
- ¹⁵ Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с королевством Польским. — Спб., 1869. — С. 381–382.
- ¹⁶ Документи об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 30.
- ¹⁷ Цит за: Дружба и братство русского и украинского народов. В 2-х т. — К., 1982. — Т. 1. — С. 45.
- ¹⁸ Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 гг. — К., 1961. — С. 35, 53, 65, 84, 107, 118, 179, 195, 209, 234, 252, 269, 335, 341, 382, 384, 387, 393, 395, 400, 404, 411, 413, 420, 452, 457, 460, 465, 470, 582, 607, 611.
- ¹⁹ Див.: Шпорлюк Р. Створення України // Людина і світ. — 2000. — №3. — С. 2.
- ²⁰ Нагорна Л. Національна ідентичність. — С. 49.
- ²¹ Дружба и братство русского и украинского народов. — Т. 1. — С. 113.
- ²² Див.: Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. — 2007. — Вип. 1. — С. 125.
- ²³ Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. — К., 1990. — С. 12, 141; Див. також: Дністрянський М. Демотериторіальні засади етнічності та їхнє функціональне значення // Вісник Львів. ун-ту. Секція географічна. — 2004. — Вип. 30. — С. 115.
- ²⁴ Нагорна Л. Національна ідентичність. — С. 52.

- ²⁵ Ярошевич А. Малоросы по переписи 1897 г. // Киевская старина. — 1905, Июнь. — Т./XXXIX. — С. 415.
- ²⁶ Реєнт О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України // Регіональна історія України. — 2007. — Вип. 1. — С. 99.
- ²⁷ Статистический ежегодник России. — М., 1918. — С. 68–69.
- ²⁸ Гантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003. — С. 255.
- ²⁹ Грушевський М. Україна і Галичина // Літературно-науковий вісник. XXXVI. — 1906.
- ³⁰ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. — Спб., 1904.
- ³¹ Франко І. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. — К., 1956. — С. 446.
- ³² Див.: Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна у світлі нових документів // Сучасність. — 1993. — №4. — С. 62–63.
- ³³ Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970). — К., 1977.
- ³⁴ Товкун В.И. Направление миграции в Украинской ССР // Вопросы демографии. — 1968. — С. 142–147.
- ³⁵ Див.: Загробська А.Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. — К., 1974. — С. 24–25.
- ³⁶ Див. напр.: Васильєва Л. Вплив регіоналізму на формування зовнішньої політики України // Віче. — 1997. — №10. — С. 9–19; Макеєв С. Регіональні відмінності в оцінці економічної та соціально-політичної ситуації // Політичний портрет України. — 1996. — №15. — С. 70–90; Романюк А., Черниш Н. Схід — Захід: компроміс чи конфронтація // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — №3. — С. 104–116.
- ³⁷ Шилов В.Н. Ментальность населения: региональный аспект // Региональная политика Украины: концептуальные засади, історія, перспективи. — К., 1994. — С. 239.
- ³⁸ (<http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>)
- ³⁹ Див.: Стегній О., Чурилов М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. — К., 1998.
- ⁴⁰ Реєнт О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України. — С. 97.
- ⁴¹ Нагорна Л. Національна ідентичність // Розбудова держави. — 1997. — №7–8. — С. 48.
- ⁴² Гантингтон С. Назв.праця. — С. 209.
- ⁴³ Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки. — С. 111.